

КУЛЬТУРА МОНАСТИРСЬКА Й ЧЕРНЕЧА: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

У зв'язку з тим, що у феномені, який ми умовно позначаємо як “православна монастирська культура”, присутні свого роду два шари – внутрішній, схований від сторонніх очей молитовний подвиг, і зовнішній, що втілює зв'язок монастиря й світу, пропонується для позначення першого з них використовувати термін “чернеча культура”, а для другого – власне “монастирська культура”.

Ключові слова: православний монастир, монастирська культура, чернеча культура, термінологія.

Православна монастирська культура є сьогодні одним із феноменів, який привертає увагу все більшої кількості дослідників, що свідчить про актуальність тематики. Серед них можна назвати Р.Р.Малчева, Т.М.Арцибашеву, Ю.Г.Кучмаєву, І.Г.Родченка, Н.В.Синицину та ін. Назване явище розглядається з точки зору фольклористики й етнології [5], з використанням принципу системності, як сума елементів, пов'язаних між собою функціонально залежністю [4], з погляду історичного й історико-культурного підходів [10; 11], з позицій історичного краєзнавства [1]. Дуже багато є видань, напрям яких узагальнено можна визначити як “у допомогу прочанам”. Як приклад можна навести серію “Православні монастирі. Подорож святими місцевостями” [7–9], де кожний окремий монастир розглядається в таких аспектах-рубриках: історія, подвижники, чудеса, святині, монастир і світ, монастирське життя.

Разом із тим загально визнаного формулювання поняття “монастирська культура” сьогодні не існує. Недослідженими залишаються також її сутність, специфіка, типологія та ін. Мета статті – виокремити деякі риси православної монастирської культури шляхом з'ясування специфіки понять “монастирська культура” й “чернеча культура”.

У сучасних дослідженнях сутність православної монастирської культури визначається по-різному. Найбільш поширений підхід надає Т.М.Арцибашева. Як стає зрозумілим із загального контексту роботи [1], монастирська культура в розумінні автора це є сума елементів, які складають життя та історію монастиря: статуту, традицій, архітектурного ансамблю, літературних та іконописних пам'яток, церковного начиння, а також функцій монастиря в суспільстві того чи іншого історичного періоду.

З точки зору І.Г.Родченка, монастирська культура є “органічною системою учасників (послушників і ченців), видів діяльності (пильнування, трезвіння, молитва, послушництво і т. п.) і відносин (адміністративна й духовна ієрархія, братерство), де кожна частина існує як засіб для досягнення особистої духовної досконалості кожним членом громади” (пер. наш. – *О.С.*) [10].

Р.Р.Малчев визначає монастирську культуру як феномен, що виникає як наслідок взаємодії між канонічною християнською культурою, яка втілюється в монастирських умовах, чернечою творчістю та локальною народною традицією, що складалася в селах, пов'язаних із монастирем [5].

Полемізуючи з Р.Р.Малчевим, Ю.Г.Кучмаєва зазначає: “Однак правомірно порушити питання й про інше, більш вузьке тлумачення поняття й феномена “монастирська культура”, співвідносячи його перш за все із якістю повсякденного життя середньовічного чернецтва, з подвигом духовного життя насельників монастирів і скитів, що свідчить про найбільш досконале втілення у світі заповітів християнства” (пер. наш. – *О.С.*) [4, с.9].

Водночас можна зустріти й поняття “чернеча культура”. Так, згідно з думкою ієромонаха Іони (Паффаузуна), митрополита всієї Америки й Канади, “чернеча культура є не що інше, як послух Євангелію через слідування за нашими духовними отцями, котрі передали нам досвід життя за Євангелієм в усій його повноті” (пер. наш. – *О.С.*) [6].

Неважко побачити, що зміст наведених визначень балансує між двома полюсами: намагання підкреслити більшою мірою “об'єктивовану” чи духовно-змістовну складову монастирської культури, її зв'язок зі світом, чи її відчуженість.

Можливо, що таке розуміння питання походить від проблеми, котра існує в монастирській культурі і яку остання повинна вирішити: поєднання зречення світу, відходу від світу з турботою про світ, соціальним служінням. Знаходячись у світі (тобто в земних умовах), подолати матеріальність, суєтність, гріховність цього світу і, разом із тим, не зректися його, але оновити, перетворити. У зв'язку зі способом вирішення цієї проблеми знаходиться різноманіття монастирських статутів, виокремлення двох основних типів монастирського внутрішнього

устрою – анахоретства або кіновії, а також історичний обмін думками між прихильниками Йосипа Волоцького й Ніла Сорського. В Євангелії це питання поставлено у відомій притчі (Лк.10: 38-42), і два шляхи його вирішення отримали назву “шлях Марфи” і “шлях Марії”.

Крім зазначеної проблеми, необхідно звернути увагу й на такий парадокс: те, що ми розуміємо під монастирською культурою, створюється ченцями й неможливе без їхньої діяльності, але створення монастирської культури не є метою діяльності монахів. Можна сказати, що монастирська культура – побічний продукт життя монастиря. Як влучно висловився дякон Андрій Кураєв: “Можна сказати, що Троїце-Сергієва лавра є центром давньоруської культури? – Так. А чи можна сказати, що засновник Троїце-Сергієвої лаври преп. Сергій Радонізький пішов у пустинь для того, щоб створити центр давньоруської культури? – Ні. Не можна” (пер. наш. – О.С.) [3, с.125]. Значення монастиря й чернечого подвигу не можна звести до його культурних ролей.

У зв’язку з тим, що у феномені, який ми умовно позначаємо як “монастирська культура”, присутні свого роду два пласти – внутрішній, прихований від очей молитовний подвиг, і зовнішній, який утілює зв’язок монастиря й світу. Пропонується для визначення першого з них використовувати термін “чернеча культура”, а для другого – власне “монастирська культура”.

З точки зору лінгвістичної, такий підхід закладений у самому змісті цих визначень: чернечий – має відношення до ченця, монаха, тобто людини, особи; монастирський – той, що має відношення до монастиря, тобто організації, комплексу, інституту зі всіма можливими його внутрішніми й зовнішніми зв’язками. Цей зміст підтверджується й тими словосполученнями, у яких найчастіше використовуються ці прикметники:

- чернечий (-а; -е) – постриг, одяг; обітниця, молитва, келія, дисципліна, громада; життя, ім’я, правило;
- монастирський (-а; -е) – храм, собор, хутір, ансамбль; церква, трапезна, земля, бібліотека, власність; богослужіння, подвір’я.

Таким чином, з визначенням “чернечий” більшою мірою пов’язані поняття нематеріального характеру, з прикметником “монастирський” – оречевленого, відчутного.

Чернеча культура – тип особистісної культури. Вона являє собою відповідність життя монаха прийнятим у цій сфері зразкам на шляху його прагнення до святості. Рівень цієї відповідності, згідно з християнством, може бути визначений тільки Богом. Святість – результат гармонізованої діяльності людини й Бога (синергія) і тому повною мірою фактом культури бути не може (якщо виходити з визначення, що культура є все те, що зроблено людиною). Культурою ми можемо її назвати в тій мірі, оскільки людина бере участь у процесі обоження своїми зусиллями, духом, душею, тілом, розумом і виробляє на цьому шляху конкретні регулятиви й канони. У православній християнській традиції чернеча культура має назву “духовна праця” і являє собою сукупність чернечих обітниць, аскетичних практик, досвід відкриття себе Богові й надання можливості Його благодаті діяти в собі. Ця діяльність може бути описана, використана в практиці власного життя, але не може бути науково досліджена в повному розумінні цього слова, оскільки базується на інших, ніж людська логіка, засадах.

Монастирська культура – тип соціальної культури. Являє собою результат життя й діяльності монастиря, його участі в житті світу можливими для цього інституту засобами й методами. Результат намагання врятувати світ через діяльну турботу про світ. Монастирська культура має широкий перелік зв’язків із культурою світською: економічні, торговельні, юридичні, фінансові, туристичні, освітньо-педагогічні, художні, інформаційні та ін. Це вже не зречення світу, а перетворювання частини світської культури відповідно до християнських заповідей і моральних вимог. Це є активний вплив (але ж не агресивний).

Чернеча культура також впливає на суспільство, однак скоріш пасивно. Самим фактом свого існування, своєю несхожістю, без налагоджених зв’язків зі світом скит або відлюдник примушує замислитися того, хто знає, зацікавитися того, хто не знає.

Слід зазначити, що таке розмежування понять монастирської й чернечої культур є більшою мірою умовним технічним прийомом наукового дослідження. У реальній практиці духовна праця наповнює змістом монастирську культуру, остання “виростає” з неї. Саме духовна праця створює відмінності монастирської культури від світської.

Але ж можна сказати, що за деяких умов чернеча й монастирська культури можуть існувати окремо одна від одної:

- є тільки монастирська культура, а чернечої немає: це монастир-музей, пам'ятник, де немає чернечої громади. Тут монастирська культура існує, але не розвивається. Приклад – сучасний стан Ферапонтова Білозерського Богородице-Різвяного й Кирило-Білозерського монастирів;
- є тільки чернеча культура, а монастирської немає: це усамітнене життя монаха-відлюдника, який уникає контактів і зв'язків зі світом. Тут чернеча культура існує, розвивається (у бік формування свого продукту – святості) й із часом може створити навколо себе монастирську культуру.

Як приклад можна навести цитату із сучасного видання, присвяченого Ферапонтову монастирю: “Але, зазначимо, монастирем у повному сенсі цього слова громада преподобного (Ферапонта. – *О.С.*) ще не була: у ній не було храму й священника. Лише через десять років після приходу прп. Ферапонта до Богодаєвського озера тут виросла дерев'яна церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці. А через деякий час в обитель прийшов і священник. Богослужіння в церкві стали регулярними, тоді ж відбулися й перші чернечі постриги” [7, с.4]. Таким чином, громада не могла бути названа монастирем, хоча старець Ферапонт був ченцем, молився, відповідав своїм життям усім вимогам, які пред'являються до ченців, і навіть своїми подвигами привертав до себе селян. Тобто духовна праця була, а монастирської культури не було.

Якщо продовжити перелік відмінностей чернечої й монастирської культур, то можна зазначити, що чернеча культура знаходиться поза історією. Чернечі обітничі, аскетичні практики й подвиги не змінюються зі зміною історичних епох, як взірець для наслідування ченцю пропонується й житіє Антонія Великого (IV ст.), і Серафима Саровського (XVIII–XIX ст.). Це є константа, незмінна, стрижнева складова. Вона звернена до глибинної сутності людини.

Монастирська культура історична. З плином часу змінюються функції монастиря в культурі суспільства й характер його зв'язків зі світом, взаємодія з державними інститутами. Так, зміни в архітектурі або внутрішньому оздобленні собору монастиря можуть відбуватися через досить практичні причини: тіснота в результаті збільшення кількості братії, пожежа, розгром ворогами, устрій опалення, старість. А можуть – і через зовсім світські, “немонастирські” причини: ще досить міцна будівля собору може бути розібрана тому, що перестала відповідати новому статусу монастиря, і це є відповіддю монастирської культури на її сприйняття культурою світською. “До XV – XVI століть належить велике кам'яне будівництво в обителі (Варлаам-Хутинський Спасо-Преображенський монастир. – *О.С.*). Саме тоді було ухвалене рішення розібрати давній Спасо-Преображенський собор, споруджений ще за прп. Варлаама Хутинського, “через старість”. Основною причиною цього все ж таки, треба думати, була не старість будівлі (кам'яні церкви в Новгороді будували навіть не на століття, а на тисячоліття), а його невідповідність тому важливому статусу, який набув Хутинський монастир у цей час. Старий собор, за збереженими описами, був досить скромний. Новий, вибудований на тому самому місці, вражає й сьогодні своєю величчю” (пер. наш. – *О.С.*) [8, с.5].

Інший приклад – зміна архітектурного стилю собору або стилю стінного розпису в ньому відповідно до нових течій у мистецтві. Зрозуміло, коли в ансамблі монастиря XIV–XV століть у XVII–XIX століттях з'являється нова будівля в нових формах. Причини цього об'єктивні: наявність матеріалів, нові стандарти, техніка будівництва, майстерність архітектора. Але парадоксальною виглядає (якщо мати на увазі традиційність монастирської культури) перебудова існуючого собору (особливо собору як головної будівлі й найчастіше “візитної картки” монастиря) у формах нового художнього стилю. Тут в якості причин можна назвати слідування новим модним течіям у мистецтві, намагання бути сучасним. Як приклад – перебудова у XVIII столітті Успенського собору Києво-Печерської лаври у формах українського бароко, хоча первісний вигляд, план і розміри собору, за переказами, були підказані самою Богородицею.

Чернеча культура – перетворення, оновлення людини. Саме це є метою православної аскези. За виразом прп. Феофана Затворника, “Бог та душа – от монах!” (пер. наш. – *О.С.*). Монастирська культура – перетворення більшою мірою природи та суспільства. Так, автори дослідження, присвяченого Соловецькому монастирю, відзначають, що “створення складної винятково трудомісткої на той час (XVI століття. – *О.С.*) системи каналів дозволило не тільки підвести більші запаси прісної води до монастиря, але й шляхом скидання в море надлишків води оздоровити вологий клімат Соловків, поліпшити можливості рибальства” (пер. наш. – *О.С.*) [12, с.15].

Монастирській культурі властиве ціннісне переживання часу, намагання максимально використати життя для творіння добрих справ. Чернечій культурі властива концепція зупинки часу, споглядальність. Продукт чернечої культури – святість. Продукт монастирської культури – синтез, гармонійне поєднання чернечої й світської (але не секулярної) культур.

Можна припустити, що відмінності між чернечою й монастирською культурами мають відношення й до відмінностей монастирів за типами.

В осібножительних монастирях “трезвенного”, споглядального типу, скитах, поселеннях відлюдників-анахоретів на перше місце виходить чернеча культура. Життя цих монастирів повною мірою відповідає ідеї “віддалення від світу”. За виразом о. Г.Флоровського, це не тільки віддалення від світу, але й забуття про світ. При монастирі такого типу відсутні соціальні інститути – школи, аптеки, шпиталі та ін. Контакти зі світом зведені до мінімуму: скит в ім'я св. Іоанна Предтечі при Спасо-Преображенському Валаамському монастирі не приймає відвідувачів не тільки із числа прочан, але й із братії самого монастиря [9, с.18], скит в ім'я Всіх Святих того ж монастиря приймає тільки чоловіків один раз на рік у престольне свято [9, с.16]. Склад архітектурного ансамблю монастиря такого типу – церква (іноді, особливо з початку заснування монастиря, і без неї) та келії на відстані чутності людського голосу. Церковному оздобленню властива простота, скромність, у побуті – суворий аскетизм. Вибір ченцем занять базується на правилі: займатися тільки тим, що не відволікає від думок про Бога, яким-небудь рукоділлям. Головне заняття – молитва. За словами о. Г.Флоровського, монастирі такого типу мають високий потенціал духовної творчості. Вони частіше практикують ісихазм.

У монастирях загальножительного, соціального типу згідно з класичною формулою сполучення праці й молитви чернеча культура, духовна праця немов би складають канву, входять усередину численних суспільних послухів населеників. День монаха розписаний згідно зі статутом. Іноді для молитви залишається тільки нічний час (як у Свято-Пантелеймоновому монастирі на Афоні). Відомі випадки, коли щоденне молитовне правило скорочувалося задля приділення більшої уваги потребам населення: “Розуміючи, що османське ярмо скувало Болгарію надовго, ченці змінюють характер і напрямок своєї діяльності. Монастир бере на себе все більш широке коло справ, пов'язаних з культурно-просвітницьким і суспільним служінням. <...> Через жертвну любов до Вітчизни, яку розпинають, ісихасти скорочують час на розумну молитву й божественне споглядання” (пер. наш. – *О.С.*) [4, с.26]. Завдяки наявності різнобічних зв'язків зі світом, великої кількості закладів соціального спрямування, чернеча культура “обростає” власне монастирською культурою. Більшою мірою, ніж в осібножительному монастирі, з'являється її “відчутна” частина: розвинутий архітектурний ансамбль, часто багатство церковного начиння й одягу священників, збільшуються скарбниця й майно, формується бібліотека, створюються майстерні, у тому числі різних церковних мистецтв. Монастир виступає впливовим учасником життя суспільства в часи голоду, війни, епідемій, посухи та ін.

Для прочанина, туриста, просто людини християнської культури чернеча й монастирська культури являють собою в деякому сенсі діалектичне сполучення:

- з одного боку, прилучившись до монастирської культури (участь у богослужіннях, екскурсії, ознайомлення з історією, святинями монастиря, участь у хресних ходах, престольних святах обителі, придбання сувенірів), можна краще зрозуміти й чернечу культуру, якоюсь мірою перейнятися її духом (сповна цей феномен пізнається тільки шляхом особистої аскетичної практики);
- з іншого боку, чернеча культура більшою мірою відповідає чеканням і уявленням людей про життя в монастирі, а розвинута монастирська культура іноді може викликати осуд. Тут є досить показовим вислів св. Євфимія Тирновського про св. Іоанна Рильського: “Якби цей божественний чоловік хоча б дешицю своєї уваги обертав на мирські й тлінні речі, якби пікся про щось земне, наша пам'ять про нього потьмяніла б і поринула в глибини забуття” (пер. наш. – *О.С.*) [4, с.12].

У сучасних умовах на теренах держав СНГ із традиційно православною культурою відроджуються й засновуються монастирі переважно загальножительного типу. Серед причин такого вибору – відсутність у багатьох, хто обрав подвиг чернецтва, досвідченого наставника, можливість “зречення власної волі” у разі слідування загальножительному статутові, практична неможливість усамітнення та ін. Але життя сучасного монастиря вимагає великої кількості зв'язків зі світом, що створює труднощі в несенні власне чернечого подвигу. У зв'язку із цим

учасниками Третьої щорічної всеросійської науково-богословської конференції “Спадщина преподобного Серафима Саровського і долі Росії” (28 червня – 1 липня 2006 року; Сергіїв Посад – Саров) була висунута пропозиція створювати при монастирях піклувальні ради, братства з мирян, які могли б узяти на себе здійснення вищезгаданих зв'язків, а монахам надати можливість молитися [2]. У цьому прикладі проявилася тенденція до відокремлення чернечої культури від монастырської.

Таким чином, життя монастиря – це поєднання двох культур – чернечої й монастырської. Залежно від типу монастиря одна з них має більшу вагу в практиці його існування. Монастирська культура – явище життя й діяльності переважно монастырів загальножительного соціального типу, яке відображає їх зв'язок із природою й світською культурою. Це явище містить як нематеріальні (тип статуту, проповіді та ін.), так і об'єктивовані (архітектурний комплекс, одяг, церковне начиння) складові. Монастирська культура є природним результатом існування чернечої культури, яка являє собою її внутрішній, незмінний із часом стрижень, її “душу”.

1. Арцыбашева Т. Н. Курский край и монастырская культура [Электронный ресурс] / Татьяна Николаевна Арцыбашева. – Режим доступа : <http://bg-znanie.ru/article.php?id=15602>.
2. Востребованность монашеского опыта : итоговый документ Третьей ежегодн. всероссийск. научно-богословской конференции [“Наследие преподобного Серафима Саровского и судьбы России”] (Сергиев Посад – Саров, 28 июн. – 1 июл. 2006 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rusk.ru/st.php?idar=110404>.
3. Кураев А. Школьное богословие / Андрей Кураев, диакон. – С. Пб. : Светлояр, 2000. – 370 с.
4. Кучмаева Ю. Г. Духовные основы монастырской культуры средневековой Болгарии (IX–XIV вв.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. культурологических наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Юлия Григорьевна Кучмаева. – М., 2003. – 31 с.
5. Малчев Р. Р. Фолклор и религия (по наблюдения върху культурните пространства на Рилския и Бачковския манастир) : дис. ... на образователната и научна степен “доктор” [Электронный ресурс] / Росен Росенов Малчев. – Пловдив, 1999. – 163 с. – Режим доступа : <http://www.spisanie.orgal.net/research.html>.
6. Паффхаузен И. Пять веских причин не ездить в монастырь. Испытания монашеского максимализма [Электронный ресурс] / Иона Паффхаузен, иеромонах. – Режим доступа : http://www.pravmir.ru/article_3913.html.
7. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста К. Толоконникова]. – 2009. – № 13. – 32 с.
8. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста К. Толоконникова]. – 2009. – № 14. – 32 с.
9. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста А. Сорокин]. – 2009. – № 2. – 32 с.
10. Родченко И. Г. Культура Валаамского монастыря в середине XIX века [Электронный ресурс] / Игорь Григорьевич Родченко. – Режим доступа : http://www.krotov.info/history/19/56/rodch_02.html.
11. Сеницына Н. В. Русское монашество и монастыри. X–XVII вв. / Н. В. Сеницына // Православная энциклопедия. Русская православная церковь. – М. : ЦНЦ Православная энциклопедия, 2000. – С. 305–324.
12. Скопин В. В. Архитектурно-художественный ансамбль Соловецкого монастыря / В. В. Скопин, Л. А. Щенникова. – М. : Искусство, 1982. – 184 с.

В связи с тем, что в феномене, условно обозначаемом как “православная монастырская культура”, присутствуют своего рода два пласта – внутренний, скрытый от посторонних глаз молитвенный подвиг, и внешний, воплощающий связь монастыря и мира, предлагается для обозначения первого из них использовать термин “монашеская культура”, а для второго – собственно “монастырская культура”.

Ключевые слова: православный монастырь, монастырская культура, монашеская культура, терминология.

The fact that phenomenon, conventionally referred to as “Orthodox convent culture” are a kind of two layer-internal, hidden from the eyes of prayer feat and external communications incorporating the monastery and the world are invited to refer to the first one to use the term “monastic culture”, and for a second – actually “monastery culture”.

Key words: Orthodox monastery, monastery culture, the monastic culture, terminology.